

Három nagy közgazdász

A gazdaságtörténeti visszatekintésből valamit megtanultunk a kapitalizmusról, arról a társadalmi rendszerről, amellyel a közgazdaságtan főképpen foglalkozik. Még nem érzékeltük azonban, hogy miről is szól maga a közgazdaságtan. Azt már talán látjuk, hogy a közgazdaságtan főképpen a kapitalizmusról szól, azaz megkísérli megmagyarázni, hogyan fűzi össze a kapitalista társadalmat – hagyomány és parancs helyett – a piac, hogyan erősíti a tehetetlenség helyébe lépő csökönyös technológiai fejlődés, hogyan áll össze, hogyan képes működni.

Ha meg akarjuk ragadni a közgazdaságtannak ezt az alapvető feladatát, legjobb, ha a három legnagyobb közgazdász, Adam Smith, Karl Marx és John Maynard Keynes munkásságát vizsgáljuk meg. Szükségtelen mondanunk, hogy a három név különféleképpen emeli meg az ember vérnyomását attól függően, hogy az illető konzervatív, radikális vagy liberális. E kérdés azonban egy másik könyvnek a tárgya, nem a miénknek. Mi azt szeretnénk elmagyarázni, hogy mit látott Smith, Marx és Keynes, amikor a kapitalizmust vizsgálta, látomásuk ugyanis még mindig mindenki számára meghatározza a közgazdaságtan vizsgálódási terét, álljon akár a jobb, akár a baloldalon az illető.

Adam Smith (1723–1790)

Adam Smith tudományunk védőszentje, és intellektuális szempontból toronymagasan kiemelkedő alakja. Hírnevét mesterművének, az 1776-ban, a Függetlenségi Nyilatkozat évében közzétett *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól** című művének köszönheti, amelyről mindenki hallott, de amit szinte senki sem olvasott. Ha mindent számításba veszünk, nem könnyű

* *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, magyarul megjelent 1940-ben a Közgazdasági Társaság kiadásában.

megmondanunk, hogy melyik dokumentumnak nagyobb a történelmi jelentősége. A Nyilatkozat az „Élet, a Szabadság és a Boldogság keresésére” induló társadalom új felhívásaként hangzott el, míg e mű megmagyarázta, hogyan működik ez a társadalom.

Egy szórakozott professzor arcképe

„Nem vagyok szépség, csak a könyveimben”, egyszer így jellemezte önmagát Adam Smith. Valóban, a híres medalion egyszerű arcot ábrázol. Ráadásul Smithnek furcsa, botorkáló járása volt, amit egy barát féregszerűnek mondott, és gyakorta voltak szórakozottsági hullámai. Egy alkalommal, amikor elmerült a társalgásban, egy cserzőgödörbe pottyant.

Kevés egyéb kaland esett meg Smith-szel tudós, visszavonult élete során. A csúcspontot talán négyéves korában érte el, amikor egy cigánybanda elrabolta Kirkaidyben, Smith skóciai szülőfaluján áthaladtában. Elrablói csupán néhány órára tartották fogva, megérezték ugyanis azt, amit egy későbbi életrajzíró így fogalmazott meg: „Attól tartok, nem lett volna jó cigány belőle”.

Ígéretes diákként hamar kitűnt, és tizenhat éves korában elnyert egy oxfordi ösztöndíjat. Akkoriban azonban Oxford még nem az a tudományos központ volt, ami manapság. Alig volt rendszeres oktatás, a diákok szabadon képezhették magukat, feltéve, ha nem olvastak veszélyes könyveket. Smith-t majdnem eltanácsolták, mivel birtokában volt David Hume *Értekezés az emberi természetről* c. munkája, amelyet ma a XVIII. század egyik filozófiai remekművének tartunk.

Oxford után visszatért Skóciába, ahol az erkölcsfilozófia tanárává nevezték ki a glasgow-i egyetemen. Smith korában az erkölcsstan széles tudományterület volt. Birtokunkban vannak előadásvázlatai, amelyekben a jogtudományokról, a katonai szervezetségről, az adórendszerről és a „rendőrségről” beszélt; utóbbi a helyi ügyek igazgatását jelentette, ma gazdaságpolitikának neveznénk ugyanezt.

1759-ben Smith közzétette az *Erkölcsei érzések elméletét*, az erkölcs és pszichológia figyelemre méltó vizsgálatát. A könyv széleskörű feltűnést keltett és felkeltette Lord Towsend, a majdani pénzügyminiszter – aki az amerikai tea megadóztatásával vált hírhedtté – érdeklődését Smith iránt. Towsend mostohafia nevelőjeként alkalmazta Smith-t, aki felmondta pro-

fesszori állását, hogy kinevezésével együtt járó nagy utazásra induljon. Franciaországban Voltaire-rel, Rousseau-val és François Quesnay-vel, a nagyszerű doktorral találkozott, akitől a fiziokrácia, a gazdasági rendszer működésének magyarázatára vonatkozó úttörő kísérlet elgondolása származott. Ha Quesnay meg nem hal, Smith akár neki ajánlhatta volna a Vizsgálódást.

1766-ban Skóciába visszatérve, Smith élete hátrelevő részét leginkább tudós visszavonultságban töltötte. Ezekben az években fogalmazta meg, lassan és gondosan, a Vizsgálódást. Amikor befejezte, Smith elküldött egy példányt David Hume-nak, akkori jó barátjának. Hume azt írta: „Euge! (Remek!) Szép! kedves Mr. Smith: nagyon tetszik az Ön teljesítménye...” Hume tudta, ahogyan bárki más is tudhatta, aki a könyvet olvasta, hogy Smith olyan művet írt, amely tartósan megváltoztatja majd a társadalom önértelmezését.

Könyvét Smith zavarba hozó kérdés felvetésével kezdi. A piac szereplőit, mint tudjuk, az önmaguk számára történő pénzszerzés vágya tölti el, hogy „javítsanak feltételeiken”, így Smith. A kérdés nyilvánvaló. Hogyan akadályozza meg a piacgazdaság az önző, profitra éhes egyéneket abban, hogy polgártársaikat útonálló módjára kirabolják? Hogyan származhat egy társadalmilag működőképes berendezkedés ennyire veszélyesen társadalmiatlan motívumból, mint az emberek önnön létfeltételeinek megjavítása?

A válasz a piaci rendszer egyik központi mechanizmusával, a versennyel ismertet meg bennünket. Minden egyes, a saját feltételeinek javításával foglalkozó, másokra nem hederítő egyén egy sereg hasonlóképpen motivált egyénnel találja szembe magát. Ennek eredményeképpen a vétel vagy eladás során minden piaci szereplő rákényszerült arra, hogy a versenytársak által kínált árakat vegye figyelembe.

A Smith által feltételezett verseny során az a gyáros, aki más gyárosoknál magasabb árat próbál szabni, nem talál majd vevőre. Az álláskereső, aki a szokásos bérnél többet kér, nem lesz képes munkát találni. És a munkaadó, aki megpróbál kevesebbet fizetni, mint versenytársai, nem talál majd munkásokat, akik betöltsék az állásokat. Ílymódon a piaci mechanizmusok bizonyos fegyelmet kényszerítenek a résztvevőkre – a vevők más vevők ellenében kénytelenek megtenni ajánlatukat, ennél fogva nem állhatnak össze az eladók ellen. Az eladóknak más eladókkal kell küzdeniük, ennél fogva nem kényszeríthetik rá akarataikat a vevőkre.

A piacnak azonban van egy második, ugyanolyan fontos funkciója is. Smith megmutatja, hogy a piac rendező azoknak az árucikkeknek a termelését, amelyekre a társadalomnak szüksége van, és abban a mennyiségben, amelyben arra szüksége van – anélkül, hogy bárki bármilyen rendeletet kibocsátana. Tegyük föl, hogy a fogyasztóknak a jelenleg megtermeltnél több fazékra és kevesebb serpenyőre van szükségük. A vevők felvásárolják a létező fazékmenyiséget, ennek eredményeképpen a fazekak ára emelkedni fog. Ezzel szemben a serpenyőpiac pangani fog; a serpenyőkészítők megpróbálnak majd megszabadulni készleteitől, és a serpenyőárak lezuhannak.

Most működésbe lép a kiegyenlítő erő. Amint a fazékárak nőnek, a fazéküzletből származó nyereség is nőni fog. Hasonlóképpen, ha a serpenyőárak csökkennek, csökken a belőlük származó profit is. A saját feltételeinek jobbítására irányuló készletelés újra működésbe lép. A kedvelt fazékágazat munkaadói terjeszkedni fognak, még több termelőeszközt bérelnek, több munkást, több teret, több berendezést. A népszerűtlen serpenyőiparban viszont a munkaadók csökkenteni fogják a termelőeszközök használatát, elbocsátják a munkásokat, feladják a munkaterület bérletét, csökkentik a tőkeberuházást.

Mindezek nyomán a fazéktermelés növekedni fog, a serpenyőtermelés viszont csökkenni. A közönség először éppen ezt akarta. A piaci kényszerek mozgatják az egyének önző cselekedeteit, mintha Láthatatlan Kéz vezetné őket (hogy Smith csodálatos kifejezésével éljünk) a társadalmi felelősség ösvényeire. A verseny rendszerének működése tehát az önérvényesítő magatartást társadalmilag hasznos kimenetelűvé változtatja át. A Láthatatlan Kéz – e szavak a teljes folyamatot jelentik – a társadalmat helyes nyomvonalon tartja, biztosítva, hogy a szükséges árucikkeket és szolgáltatásokat termelje meg.

Smith bemutatta, hogyan viszi végbe a piac a maga különleges mutatványát, s ez örök érdeklődésre tart számot. A közgazdaságtan nagyobb része, amint azt később részleteiben látni fogjuk, azzal foglalkozik, hogy gondosan pontosítja, hogyan is működik az a bizonyos Láthatatlan Kéz. Nem mintha szüntelenül működne. A gazdasági életnek vannak olyan területei, ahol a Láthatatlan Kéz semmiféle befolyást sem fejt ki. Például minden piacgazdaságban továbbra is szerepet játszik a hagyomány a jutalmazás olyan nem piaci módszereiben, mint a borra való adás. Az utasítás is bizonyíthatóan jelen van az üzleti életben, vagy akár például a kormányzati erők gyakorlatában, az adóztatás terén. Továbbá a piacgazdaságnak semmiféle eszköze sincs bizonyos közjavak előállítására – olyan javakéra, amelyeket magánember nem dobhat piacra, mint amilyen például a nemzetbiztonság, a közjog vagy a közrend. Smith tudott ezekről és felfismerte, hogy az efféle javakat a kormánynak kellene szolgáltatnia. Ráadásul a

piac nem mindig elégíti ki a társadalom erkölcsi vagy esztétikai igényeit, avagy termelhet olyan árucikkeket is, amelyek nyereséget hoznak ugyan, de fogyasztásuk káros és veszélyes. E kérdések mindegyikét rendre és időben meg fogjuk vizsgálni. A dolgok íyeten állása mellett azonban jobb, ha megadjuk Smith lényeglátásának a kellő tiszteletet, mivel ő saját nemzedékének is és az azt követőknek is megmutatta, hogy a piacgazdaság megbízható erő az alapvető társadalmi ellátás számára.

Smith azt is bebizonyította, hogy a piac önszabályozó. A piac szépséges következménye, hogy saját maga felett gyámkodik. Ha a bárki által szabott árak és bérek, vagy a szerzett nyereség különbözik a mindenki más számára adottól, a verseny ereje le fogja nyomni ezeket. Ilyenformán létezik egy fura paradoxon. A piac, a gazdasági szabadság csúcspontja bizonyul a legszigorúbb gazdasági felügyelőnek.

Mivel a piac önmagát szabályozza. Smith ellenezte a kormányzati beavatkozást, amely az önérdek és verseny működésével ütközne. Ennélfogva a laissez-faire Smith alapvető filozófiájává vált, ahogy az a konzervatív gondolkodású közgazdászok alapfilozófiája ma is. Smith eljegyezte magát a Láthatatlan Kézzele, de ez mégsem tette őt egyértelműen konzervatívvá. A kormányzati beavatkozást nem támadja erőszakosan, csupán óvatos vele. Továbbá a *Vizsgálódás* harapós megjegyzésekkel van telítüzdelve a gyáros osztály „alacsony és kapzsi” viselkedéséről, és nyíltan rokonszenvez a munkásokkal, ami aligha volt népszerű álláspont Smith korában. Ami viszont végső soron konzervatívvá teszi őt – ebben összecseng gondolkodása a modern nézetekkel – az a hite, hogy a gazdasági liberalizmuson alapuló „teljes szabadság” rendszere végső soron a köz javára válik.

Szükségtelen mondanunk, hogy ez olyan kérdés, melyhez még sokszor visszatérünk. De még nem végeztünk Adam Smith-szel. A belsőleg koherens piaci rendszerrel alkotott emlékezetes látomása egy másik, hasonlóan eredeti és emlékezetes vízióval illik össze. Smith meglátta, hogy a „teljes szabadság” – vagyis a saját eszközeire hagyott piacgazdaság – növekedni fog, a „teljes szabadságban” élő nemzet vagyona állandóan gyarapodni fog.

Mi hozza létre ezt a növekedést? Mint korábban, a hatóerő itt is az öntökéletesítés, a nyereségvágy, a pénzszerzés iránti vágy. Ez azt is jelentette, hogy minden egyes munkaadó állandóan még több tőke felhalmozásán töri a fejét, hogy a cég vagyonát növelje, ebből következően pedig minden munkaadó az eladások növelésére törekszik, abban a reményben, hogy nagyobb haszonra tesz szert.

De hogyan lehet az eladásokat növelni száz évvel a mai reklám kitalálása előtt? Smith válasza erre a termelékenység növelése volt: fokozni kell a munká-

sok teljesítményét. A termelékenység növeléséhez vezető út pedig nagyon világos volt: fokozni kell a munkamegosztást.

Smith-nek a növekvő vagyonról (ma úgy mondanánk, hogy fokozódó termelésről) kialakított koncepciójában ennél fogva, a munkamegosztás központi szerepet játszik, ahogyan azt a tügyárról szóló híres leírása felejthetetlenül világossá teszi:

„Az egyik ember a drótot húzza, egy másik kifeszíti, a harmadik levágja, a negyedik kihegyezi, az ötödik lecsiszolja a tű gombjának helyét. A tű fejének készítése két vagy három külön műveletet igényel, a gomb ráhelyezése megint külön tevékenység, a tű fehér-izzítása egy másik, még a papirostartókba való elhelyezése is külön munka...

Láttam egy ilyen kis gyárat, ahol csak tíz embert tudtak foglalkoztatni és ahol többen közülük állandóan két vagy három külön műveletet végeztek. Ám bár ezek igen szegény emberek voltak és a szükséges gépekkel sem voltak kellően ellátva, mégis, ha nekiláttak, naponként mintegy tíz font súlyú gombostűt voltak képesek előállítani; egy fontban pedig négyezer közép nagyságú tű van. Ez a tíz ember tehát együtt több mint negyvennyolcezer gombostűt tudott elkészíteni egy nap alatt... Ezzel szemben, ha külön-külön, egymástól függetlenül dolgozott volna ez a tíz ember ... bizonyosan nem lett volna képes egyenként egyikük sem húsz gombostűt készíteni egy nap alatt, sőt talán még egyet sem.”

Hogyan kell a munkamegosztást fokozni? Smith nagy fontosságot tulajdonít annak a módszernek, amelyet a tügyártás folyamatának leírásánál már kiténtett: a kulcs a gépesítés. A munkamegosztás – ennél fogva a munka termelékenysége – akkor növekszik, ha a termelési feladatokat átveszi, vagy segíti, támogatja a géppark. Ily módon minden növekedni próbáló cég természetesen jut el a több gép bevezetéséhez, hogy így növelje munkásai termelékenységét. *Ennél fogva a piaczgazdaság a tőkefelhalmozás óriási erejévé vált, főképpen gépek és berendezések formájában.*

Ezen felül Smith megmutatott valami figyelemre méltót a piaczgazdaság mint növekedéskiváltó intézmény önszabályozó jelegéből. Emlékszünk arra, hogy a növekedés azért következett be, mert a munkaadók munkamegosztást fokozó gépeket állítottak be. De mivel az általuk bérelt munkaerőt is növelték, nem következik-e ebből, hogy a munkabérek növekedni fognak, mivel minden munkaadó további munkaerő bérbérvételéért verseng? Ez pedig nem préseli-e ki majd a hasznot és meríti ki a gépek vásárlására szolgáló alapokat?

Újra meg kell ismételnünk, hogy a piac önszabályozó. Smith ugyanis megmutatta, hogy a munkaerő iránt megnövekedett kereslet megnövekedett munkaerő-kinálattal találja szembe magát, így tehát a munkabérek nem, vagy csak

szerény mértékben fognak emelkedni. Az ok nyilvánvaló. Smith korában a csecsemő- és gyermekhalandóság aránya irtózatos volt: „Nem ritka,” írja Smith, „hogy a skót felföldön egy anyának, bár húszat is szült, mégsincs két élő gyermeke.” Amint nőttek a munkabérek és jobb enivaló került a háztartásokba, a csecsemő- és gyermekhalandóság aránya csökkenni kezdett. Hamarosan nagyobb bérbé vehető munkaerő-állomány áll majd rendelkezésre; Smith korában tízévesen álltak munkába. A munkaerő növekedése visszafogja a bérek növekedését – így tehát folytatódhat a tőke felhalmozása. Ugyanúgy, ahogy a rendszer maga biztosította rövid távú fennmaradását a fazekak és serpenyők termelésének önszabályozása útján, hosszú távú fennmaradását viszont az állandó növekedés önszabályozásával érheti el.

Smith természetesen olyan világról írt, amely már régen letűnt. Ebben a világban a tíz emberrel dolgozó gyár ugyan kicsiny volt, de mégis említésre érdemes, és a merkantilista, sőt, még a feudális korlátozások maradványai határozták meg bizonyos iparágakban, hogy a munkaadó hány inast tarthat, a szakszervezetek illegálisak voltak, csaknem semmilyen szociális törvényhozás sem volt, és mindezeket túl az emberek nagy többsége nagyon szegény volt.

Smith mégis két olyan alapvető jellemzőjét látta meg a gazdasági rendszernek, amelyek akkor még nem jöttek teljesen világra. Először is, hogy egy versengő, nyereségre törő egyénekből álló társadalom képes gondoskodni saját rendezett anyagi ellátásáról az önszabályozó piaci mechanizmusokon keresztül, másodsor pedig, hogy az ilyenfajta társadalom a tőke felhalmozására törekszik, és ennek során hajlamos a termelékenységre és vagyon növelésére. E megfigyelések azonban nem jelentik az utolsó szót az ügyben. Már említettük, hogy a piaci mechanizmusok nem mindig működnek sikeresen, és két másik közgazdászunk bizonyítja majd, hogy a növekedési folyamat nem mentes a komoly hibáktól. Ám maguk a felismerések még mindig érvényesek. Két évszázad múltán még mindig az a meglepő, milyen mélyre látott Smith, nem pedig az, mennyit tévedett. Közgazdászként, a szó valódi értelmében, még mindig az ő tanítványai vagyunk.

Karl Marx (1818–1883)

A legtöbb amerikaiban Karl Marx neve forradalmi képzeteket kelt. Bizonyos mértékig tőkéletesen igaz ez. De a mi számunkra Marx sokkal több, mint egy politikai aktivista. Alapos, mélyreható közgazdasági gondolkodó volt, talán minden idők leginkább figyelemre méltó elemzője volt a kapitalizmus dinami-

kájának. Nem töltjük tehát az időt azzal, hogy politikai filozófiáját védjük vagy támadjuk. Bennünket az érdekel, mi olyant látott a kapitalizmusban, ami Smith-től különbözött.

Egy forradalmár képmása

Marx Károly, ez a nagydarab, szakállas sötétbőrű férfi a forradalmár megtestesítője volt. És az is volt – eszét és szívét a kapitalista rendszer felrobbantására irányuló erőfeszítések foglalták el, aminek tanulmányozásával töltötte el egész életét. Politikai forradalmárként Marx nem volt túl sikeres, ámbar barátjával, Friedrich Engels-szel nemzetközi „munkásmozgalmat” teremtett, mely jó néhány konzervatív kormányt tartott rettegésben. Intellektuális forradalmárként azonban Marx valószínűleg minden idők legsikeresebb gondolat-felforgatója volt. Hatásával csupán a nagy vallási vezetők, Krisztus, Mohamed és Buddha vetekedhetnek.

Marx pörgő és tevékeny életet élt, ellentétben Smith elzárkózó és tudóskodó életével. A németországi Trierben született, középosztályi szülőktől. Marx már korán kitűnt bámulatos képességű tanítványként, vérmérséklete azonban nem felelt meg egy leendő professzorénak. Hamarosan azután, hogy doktori fokozatot szerzett filozófiából, Marx egy harcos, noha nem kommunista újság szerkesztője lett, amely gyorsan kiérdemelte a reakciós porosz kormány gyanakvását. A lapot bezárták. Jellemző volt, hogy Marx az utolsó számot vörössel nyomta. Ezt követően feleségével, Jennyvel (és a Jenny családjának szobalányával, Lenchennel, aki egész életére fizetés nélkül velük maradt) politikai menekültként megkezdte életét Párizsban, Brüsszelben, majd végül Londonban. Itt, 1848-ban, Engels-szel együtt kiadta azt a röpiratot, amely legismertebb, noha korántsem legfontosabb műve lett: a Kommunista Kiáltványt.

Marx hátralévő életét Londonban töltötte. Rettenetesen szegény volt, főképpen azért, mert reménytelenül képtelen volt saját pénzügeit irányítani. Életét a British Museum olvasótermében töltötte, szorgalmasan fogalmazva a hatalmas, soha be nem fejezett művet, a Tökét. Nem élt közgazdász, aki olyan széles vagy mély olvasottsággal rendelkezett volna, mint Marx. Mielőtt a Tökébe fogott volna, írt egy beható, háromkötetes kommentárt minden valaha élt közgazdász munkájáról, amelyet végül az Értéktöbblet elmélete címmel tett közzé, továbbá harminchét jegyzet-

füzetet töltött meg a Tökében taglalandó témákkal – e jegyzetet Grundrisse (Alapozás) címen adták ki, első ízben csak 1953-ban. Magát a Tökét visszafelé írta, előbb a II. és a III. kötetet, nagyon vázlatos formában, majd az I. kötetet, a nagy mű egyetlen részletét, amely még életében, 1867-ben megjelent.

Marx bizonyosan lángelme volt, olyan ember, aki a társadalomról való gondolkodás minden aspektusát, a történeti, a szociológiai és a gazdasági gondolkodást egyaránt megváltoztatta, mégpedig ugyanolyan döntő módon, ahogyan Platon változtatta meg a filozófiai gondolkodók kasztját, vagy Freud a pszichológusokét. Manapság nagyon kevés közgazdász rágja át magát Marx munkásságának hatalmas kötetein, de így vagy úgy mindnyájunkra hatással van, még ha nem is tudunk róla. Marxnak köszönhetjük azt az alapgondolatot, hogy a kapitalizmus változó rendszer, egy bizonyos történeti múltból származik és lassan, szabálytalanul mozog egy homályosan felismerhető, másfajta társadalmi forma felé. E gondolatot számos olyan társadalomtudós is elfogadja, aki vagy helyesli a szocializmust, vagy sem, és aki mindent összevéve hevesen „antimarxista”.

Adam Smith a kapitalizmus rendjének és haladásának építészé volt, Marx pedig szabálytalanságainak és végső pusztulásának diagnosztája. Különbözőségük abban az alapvetően eltérő módban gyökeredzett, ahogyan a történelmet értelmezték. Smith nézetei szerint a történelem egymást követő szakaszokból áll, s az emberiség e szakaszokon át, a vadászok és halászok „korai és durva” társadalmától a kereskedő társadalom végső állapotáig halad. Marx a történelmet a társadalmi osztályok folyamatos harcának látta, melynek során az uralkodó osztályok minden korszakban megütköztek az uralt osztályokkal.

Smith továbbá hitte, hogy a kereskedő társadalom az egyéni érdek problémájára harmonikus, kölcsönösen elfogadható megoldást hoz egy olyan társadalmi berendezkedésben, amely örökké tart – vagy legalább is nagyon sokáig. Marx feszültséget és antagonizmust látott az osztályharc eredményeképpen, a kapitalista társadalmi környezetet pedig mindennek látta, csak állandónak nem. Valójában maga az osztályharc, mely a bérek és profitok küzdelmében fejeződik ki, a kapitalizmus megváltoztatásához és végül a megdöntéséhez vezető fő erő.

Marx munkásságának nagy része erre a forradalmi perspektívára és célra összpontosul. Bennünket azonban Marx, a közgazdász más okból érdekel: Marx

azt is látta, hogy a piac hatalmas erő a tőke és a vagyon felhalmozására. Konfliktusra alapozott szempontja miatt azonban – főképpen a Tőke II. kötetében – Smithtől egészen eltérő módon vezeti le a folyamatot. Amint láttuk, Smith koncepciója a növekedési folyamatnak önszabályozó jellegét, állandó, akadálymentes útját hangsúlyozta. Marx koncepciója éppen az ellenkező. Számára a növekedés teli van buktatókkal, olyan folyamat, amelyben a válság, illetve a működésképtelenség állandóan megjelenik.

Marx a felhalmozás folyamatából olyan szemlélettel indul ki, amely nagyon hasonlít egy üzletemberéhez. A kérdés az, hogyan szerezzünk egy bizonyos mennyiségű tőkéből – bankban csücsülő vagy egy vállalatba beruházott pénzből – hasznot, profitot. Ahogyan Marx mondja, hogyan válhat P (egy pénzösszeg) P'-vé: egy nagyobb összeggé?

Marx válasza azzal kezdődik, hogy a kapitalisták pénzüket árucikkek és munkaerő vásárlására fordítják. Ezáltal indulásra készké teszik a termelés folyamatát, megszerezve a szükséges nyersanyagot vagy félkész terméket, és bérbé véve a munkaerő munkaképességét. Itt a válság lehetősége abban a nehézségben rejlik, amely a kapitalisták számára a nyersanyag vagy a munkaerő megfelelő áron való megszerzése során jelentkezhethet. Ha ez megeshet – ha a munkaerő például túlságosan drága –, P ugyanakkora marad, és a felhalmozási folyamat sosem indul be.

Tegyük fel azonban, hogy a felhalmozás első szakasza szelíden folyik. Ebben az esetben a pénztőkét bérbévevett munkaerővé és fizikai javak készletévé alakítják át. A következő lépésben ezeket kell a munkafolyamatba bekapcsolni, vagyis tényleges munkát kell az anyagokra fordítani, és a nyersanyagokat vagy a félkész termékeket a termelés következő szakaszának megfelelően át kell alakítani.

Itt, a gyárudvaron látja Marx a profit születését. Nézetei szerint a nyereség a kapitalistának abban a képességében rejlik, hogy kevesebbet fizessen a munkaerőért – a munkaerő munkaképességéért –, mint az az érték, amelyet a munkások bejuttatnak a segítségükkel megtermelt árucikkekbe. Az értéktöbblet eme elmélete, mint a profit forrása, nagyon fontos Marxnak a kapitalizmusról szóló elemzésében, de a mi szándékaink szempontjából nem központi jelentőségű. Ehelyett csak annyit jegyzünk meg, hogy a munka folyamata az a másik mozzanat, ahol a felhalmozás megszakadhat. Sztrájk esetén, vagy ha a termelés akadályokba ütközik, a javakba és munkaerőbe fektetett pénztőke (P) nem fog célja felé, a nagyobb összegű pénztőke (P') felé elmozdulni.

De tegyük fel ismét, hogy minden jól megy, és a munkások az acéllemezektől, gumiöntvényektől és textilvégekből autót készítenek. Az autó még nem pénz. El is kell adni – és persze itt rejlenek a piac ismerős problémái: a

közönség ízlésének rossz megítélése, a kereslet és a kínálat meg nem felelése, a recessziók, amelyek a társadalom vásárlóerejét csökkentik.

Ha minden jól megy, az árucikkeket eladják – mégpedig P' -ért, amely nagyobb, mint P . Ebben az esetben a felhalmozás köre bezárul, és a kapitalisták egy új P' összeggel rendelkeznek majd, amelyet a következő körben kívánnak elkölteni, remélvén, hogy P'' -re tesznek szert. Azonban Adam Smith szelíd növekedési modelljétől eltérően azt láthatjuk, hogy a marxi felhalmozás folyamatát csapdák és veszélyek sújtják. Minden szakaszban valószínű a válság. A Marx által a Tökében kifejtett komplex elmélet szerint valójában a rendszer benső tendenciája az, hogy válságot gerjesszen, nem pedig hogy elkerülje azt.

Nem követjük tovább Marx kapitalizmuselméletét, csak annyit jegyzünk meg, hogy lényege annak a módozatnak a bonyolult elemzésében rejlik, melynek segítségével az értéktöbbletet (a meg nem fizetett munkát, azaz a profit forrását) a gépesítés segítségével kiperéselik. Ha valaki többet akar megtudni Marx elemzéséről, más könyvekhez kell fordulnia, s ezek száma nagy.

Érdeklődésünkkel most azt a Marxot tüntetjük ki, aki a kapitalizmus instabilitását elsőként hangsúlyozó író volt. Adam Smith-től származik a gondolat, hogy a növekedés a kapitalizmus inherens vonása. Marxtól viszont azt a gondolatot kaptuk, hogy ez a növekedés hullámzó és bizonytalan, messze a Smith által leírt kiszámítható, biztonságos folyamattól. Marx világossá teszi, hogy a tőkefelhalmozásnak le kell bírnia a piacgazdaságban benne foglalt bizonyosságot, valamint a munkaerő és a tőke kínálat ellentmondásából származó feszültséget. Bár mindig a vagyon felhalmozása volt az üzleti élet célja, nem mindig volt lehetőség arra, hogy ezt el is érje.

A Tökében úgy látja, hogy az instabilitás addig nő, míg a rendszer le nem omlik. Érvelése két további, nagyon fontos előrejelzést tartalmaz a rendszerre nézvést. Az első az, hogy a cégek mérete folyamatosan nő, a gazdaságot meg-
rázkódtató, visszatérő válságok nyomán. Minden egyes válsággal kis cégek jutnak csődbe, tőkéjüket pedig a túlélő cégek vásárolják föl. A nagy cégek kialakulása felé vezető trend ennél fogva a kapitalizmus integráns része.

Másodszor pedig Marx feltételezi az osztályharc fokozódását, mint a munkaerő „proletarizálódásának” eredményét. Mind több kisvállalkozás és független kézműves szorul ki a válság sújtotta növekedési folyamatból. Így tehát a társadalmi szerkezet összesen csak két osztályra egyszerűsödik, a nagytőkések kis csoportjára és a proletarizálódott, elkeseredett munkások nagy tömegére.

* Megkockáztatva, hogy magunkat idézzük, hasznos bevezetés lehet Heilbroner, R. L.: *Marxism: For and Against* (Marxizmus: érvek ellene és mellette). New York. 1980.

Végül már lehetetlenné válik e helyzet fenntartása. Marx szavaival: „A kapitalista mágnások számának folyamatos csökkenésével párhuzamosan, mivel e hatalmasok bitorolják és monopolizálják eme átalakulási folyamat minden előnyét, a nyomor, elnyomás, rabszolgaság, hanyatlás és kizsákmányolás nő; de ezzel együtt nő a munkásosztály lázadása is, azé az osztályé, mely számában egyre gyarapodik, s melyet maga a tőkés termelés folyamata edz meg, tesz egyseggé és szervezetté. A tőke monopóliuma annak a termelési módnak a béklyójává válik, melynek közreműködésével felvirágozott. A termelési eszközök központosítása és a munka társadalmasodása elér egy pontot, amelyen már összeilleszthetlenné válik a kapitalista bevonattal, mely körülveszi. Ez a bevonat szétreped. Már szól a tőkés magántulajdon lélekharangja. A kisajátítók kisajátíttatnak.”

A Marx által keltett közgazdasági vita legnagyobb része arra a kérdésre összpontosult, hogy vajon a kapitalizmus végül is felszámolja-e saját magát? Belső feszültségei, „ellentmondásai”, ahogy Marx nevezte, végül túlságosan megnőnek-e ahhoz, hogy azt a piaci mechanizmusok még kezelni tudják?

Nincsenek egyszerű válaszok e kérdésekre. Marx kritikussai hevesen tagadják, hogy a kapitalizmus összeomlott volna, hogy a munkásosztály fokozatosan elnyomorodott volna. E kritikusok szerint Marx jóslatainak egy része, mint például az, hogy a profitráta csökkenő tendenciát fog mutatni, egyszerűen nem bizonyosodott be.

Marx támogatói éppen ellenkezőleg érvelnek. Hangsúlyozzák, hogy a kapitalizmus 1930-ban csaknem összeomlott. Megjegyzik, hogy egyre több ember süllyed a „proletár” státusára, egy kapitalista cégnek dolgozva, ahelyett, hogy sajátmagának dolgozna. 1800-ban például az amerikaiak 80 százaléka volt önálló vállalkozó, ma ez az arány csak 10 százalék. Hangsúlyozzák, hogy a cégek mérete valóban állandóan növekszik, és Marx pontosan előrelátta, hogy a kapitalista rendszer maga is terjeszkedni fog, behatolván a korábban nem kapitalista Ázsiába, Dél-Amerikába és Afrikába.

Kétséges, hogy Marx hozzájárulása a társadalomelemzés fejlődéséhez végső soron megítélhető-e ilyenfajta pontrendszer segítségével. Nyilvánvaló, hogy sok figyelemre méltó, mélyreható dolgot állított, az is nyilvánvaló, hogy olyan dolgokat is mondott a kapitalizmus kilátásairól, amelyek ma már tévesnek tűnnek. Sok közgazdász nem fogadja el az osztályharcról szóló marxi diagnózist, mely a kapitalista és a prekapitalista társadalmakban a változások motorja lenne, sem pedig jóslatát a szocializmus elkerülhetetlen eljövételéről. Marxtól végső soron valami másért becsülik. Azért a látomásáért, melyben a kapitalizmus feszültségben létező rendszerként, valamint e feszültség következménye-

képpen az egymást követő változások folyamataként jelenik meg. Kevesen tagadják ennek az értelmezésnek az érvényességét.

Marxról sokkal több mondanánk is lehetne ennél az itt felvázolt néhány közgazdasági gondolatnál. Voltaképpen Marxról nem is közgazdászként kellene gondolkodnunk, hanem mint egy újfajta kritikai társadalomtudományi gondolkodás úttörőjéről. A Tőke jelentőségelteli alcíme A politikai gazdaságtan kritikája.

A világ nagy gondolkodóinak arcképesarnokában – Marx ugyanis kétségtelenül oda tartozik – megfelelő helye inkább a történészek, mint a közgazdászok között van. Helyesebben mondva: mellszobrát valahová középre kellene elhelyezni, a gondolkodás több folyosójának csomópontjára, amely látható a szociológiai elemzés, a filozófiai vizsgálódás és persze a közgazdaságtan felől.

Marx tartós hatása ugyanis társadalmi rendszerünk külső megjelenéseinek továbbá azoknak a módozatoknak a taglalásával kapcsolatos, ahogyan mi magunk gondolkodunk erről a rendszerről, amikor megkíséreljük, hogy a felszín alatt mélyen eltemetett lényeghez jussunk el. Itt mi most nem a marxi életmű eme leginkább vizsgálódó jellegét keressük, de emlékezetben tartjuk, mert ezzel magyarázható a marxi gondolkodás iránti kitartó érdeklődés.

Végül fel kell vetnünk Marx és napjaink kommunizmusa közötti kapcsolatot, bár ez inkább a marxizmusról szóló politikai, nem pedig közgazdasági tárgyú könyv témája lehetne. Maga Marx buzgó demokrata volt, de nagyon türelmetlen ember. Még fontosabb, hogy gondolatainak rendszere is nagyon intoleráns, ennél fogva bátoríthatta a türelmetlenséget olyan forradalmi pártokban, ahol a gondolkodást az ő tanaira alapozták. Marx jóval a mai kommunizmus életre kelte előtt halt meg. Nem tudhatjuk, mit szolt volna hozzá – valószínűleg elremült volna túlzásaitól, de még mindig reménykedett volna jövőjében.

John Maynard Keynes (1883–1946)

Marx az önpusztító kapitalista rendszer prófétája volt, John Maynard Keynes pedig a megjavított kapitalizmus mérnöke.*

Manapság ez az állítás egyáltalán nem megfellebbezhetetlen. Sok ember számára Keynes doktrínái éppolyan veszélyesek és fölforgatóak, mint Marxéi. Ebben különös ironia rejlik, ugyanis maga Keynes teljességgel szemben állt a marxista gondolkodással, és minden erejével a kapitalista rendszer fenntartásán és fejlesztésén dolgozott.

* A közgazdaságtanban valószínűleg Keynes nevét ejtik ki leggyakrabban helytelenül, mert „kínsz”-nek, nem pedig „kínsz”-nek kell ejteni.

A Keynes iránt folyamatosan megnyilvánuló bizalmatlanság oka, hogy minden más közgazdásznál inkább nevezhető a „vegyes gazdaság”-ról szóló gondolat atyjának. A vegyes gazdaságban az állam döntő szerepet játszik. Manapság sokak számára mindenfajta kormányzati tevékenység legalábbis gyanús, ha nem egyenesen ártalmas. Bizonyos körökben tehát Keynes nevét nem illik emlegetni. Mindazonáltal tudományunk egyik nagy újtója marad, olyan elme, akit Smith-szel és Marx-szal egyforma magasra kell értékelni, aki mesterségünk egyik leghatásosabb személyisége. A Nobel-díjas, esküdt konzervatív Milton Friedman mondta: „Ma már mindnyájan keynesiánusok vagyunk”.

A nagy közgazdászok valamennyien koruk termékei: Smith a születőben lévő, optimista kapitalizmus hangja, Marx a legzordabb ipari korszak áldozatainak szószólója, Keynes pedig egy még későbbi korszak, a Nagy Gazdasági Válság terméke.

A Válság tájfunként tört Amerikára. Az összes megtermelt érték egyik fele egyszerűen eltűnt. A munkaeerő egynegyede elvesztette állását. Több, mint egymillió városi család jelzálog-hitelét érvényesítették, otthonukat elveszítették. Kilencmillió takaréketét folyt le a csatornába, amikor bezártak a bankok, sok közülük jó haszonnal.

Az állástalanság és a jövedelemvesztés eme rettenetes valóságával szemben a vállalkozási világhoz vagy a kormánytanácsadókhoz hasonlóan a közgazdásztan sem tudott semmit felajánlani. A közgazdászok alapvetően ugyanolyan zavarba jöttek a gazdaság viselkedésének láttán, mint maga az amerikai nép. A helyzet sokféleképpen emlékeztet bennünket arra a bizonytalanságra, amelyben a társadalom osztozik a közgazdász szakmával a jelenlegi infláció láttán.

A romlás és a kitörőfélben lévő pánik körülményei közepette jelentette meg Keynes nagy művét, címe *A foglalkoztatottság általános elmélete. Kamat és Pénz*. Bonyolult könyv, sokkal szakszerűbb, mint a *Vizsgálódás* vagy a *Tőke*. Az *Általános elméletnek* azonban van egy könnyen megérthető központi üzenete. A kapitalista rendszeren belül a gazdasági tevékenység általános szintjét az határozza meg, hogy a vállalkozók milyen mértékben hajlandók tőkét beruházni. Ezt a hajlandóságot időről időre megbénítják bizonyos megfontolások, s a tőkefelhalmozás nehezzé vagy lehetetlenné válik. Smith modelljében a túlságosan gyorsan emelkedő munkabérek lehetősége, Marx elméletében pedig a folyamatot egyes szakaszában kimutatott nehézségek példázzák e helyzetet.

Azonban minden korábbi közgazdász – még Marx is, bizonyos mértékig – azt hitte, hogy a tőkefelhalmozás sikertelensége időleges, önmagától gyógyuló kedvezőtlen fordulat csupán. Smith sémájában a fiatal munkások növekvő kínalata szabályozta a munkabéreket. Marx elméletében – egészen a legutolsóig –

minden egyes válság újabb lehetőségekkel ajándékozta meg a válságot túlélő vállalkozókat, hogy profitszerző tevékenységüket folytassák. Keynes esetében azonban a kórisme komolyabb volt. Megmutatta, hogy a piacgazdaság az „alulfoglalkoztatottsági egyensúly” állapotába, egyfajta állandó, stagnáló helyzetbe kerülhet, a munkanélküliek és a használaton kívüli ipari berendezések megléte ellenére. [Keynes elméletének forradalmian új eleme az volt, hogy szerinte a piacgazdaságban nincs olyan önkorrekciós vonás, amely a kapitalizmust állandó növekedésében tartaná.]

Keynes diagnózisának természetét jobban megértjük, ha egy kevéssel több közgazdaságtant tanulunk, de már most is könnyen láthatjuk a végkövetkeztetést, melyhez diagnózisa elvezette őt. Ha semmi sincs, ami automatikusan gondoskodna a tőkefelhalmozásról, egy mély válságban lévő gazdaság pangásban maradhat mindaddig, míg a tőkeráfordítás helyettesítője be nem lép. Az ösztönzésnek pedig csak egyetlen ilyen forrása létezik: a kormányzat. Keynes üzenetének bökkenője ennél fogva az, hogy a válságban lévő kapitalizmus számára az állami ráfordítások érdemi gazdaságpolitikai eszközt jelentenek, amikor megpróbálja életképességét visszanyerni.

Egy sokoldalú angol arcképe

Keynes nyilvánvalóan sokféle tehetséggel rendelkezett. Smith-től vagy Marxtól eltérően otthonos volt az üzleti ügyekben, agyafürt üzlet- és pénzember volt. Minden reggel még az ágyban átfutotta az újságot, és aznapra meghozta döntéseit minden piacok legszeszeleyesebbjén, a külföldi valutapiacokon. Napi egy óra elégséges volt ahhoz, hogy nagyon gazdag emberré tegye. Csupán a nagy angol közgazdász, David Ricardo (1772-1823) léphet a nyomába a pénzügyi érzék terén. Ricardóhoz hasonlóan Keynes vérmérséklete szerint is spekuláns volt. Az I. világháború idején, amikor a Pénzügyminisztériumban az Anglia valutaügyleteivel kapcsolatos teendőket végezte, örömmel jelentette főnökének, hogy spanyol pesetából csinos összeget rakott össze. A főnök megkönnyebbült, hogy Angliának egy időre ellátmánya van ebből a valutánemből. „Ó, nincs” mondta Keynes. „Mind eladtam. Le akartam törni a piacot”. És le is törte. Később, még a háború alatt, amikor a németek Párizst bombázták, Keynes Franciaországba ment, hogy az angol kormány nevében tárgyalásokat folytasson. Mellesleg vásárolt néhány

csodálatos francia mesterművet, erősen lenyomott áron, a Nemzeti Galériának – egy Cézanne-nal egyetemben, saját magának.

Több, mint közgazdász és spekuláns, még briliáns matematikus is volt, olyan üzletember, aki nagyon sikeresen vezetett egy beruházási trösztöt, olyan szerelmese volt, aki egy híres balerinát vett feleségül, kiváló statisztá és tökéletesen jártas kiadó, roppant kedves férfi, ha úgy akarta, és lobogó szellemiség, ha (gyakrabban) ezt akarta közszemlére tenni. Egy alkalommal Sir Harry Goshen, a bankár kritizálta Keynes-t, mivel "nem hagyja a dolgokat a maguk természetes útján történni". „Mi lenne a helyénvaló, dühöngeni vagy mosolyogni ezeken az ügyetlen érzelmeken?” írta Keynes. „Vagy talán a legjobb, ha hagyjuk Sir Harryt is a saját, természetes útján járni.”

Keynes hírnevét leginkább gazdasági ötletességének köszönhette. Eléggé természetesen jutott e tehetségéhez John Neville Keynes, a kiváló közgazdász fiaként. Még egyetemistaként magára vonta Alfred Marshall, a cambridge-i egyetem vezető egyéniségének figyelmét. Az egyetem befejezése után Keynes hamarosan feltűnt egy ragyogó, az indiai pénzügyekről szóló könyvecskével, ezután pedig az angol kormány tanácsadója lett az I. világháború végén folytatott tárgyalások idején. A versailles-i béke bosszúsomjas feltételeitől megrémülve és elcsüggedve Keynes ragyogó vitairatot írt A béke gazdasági következményei címmel, amely nemzetközi ismertséget szerzett neki.

Csaknem harminc évvel később Keynes maga vezetett tárgyalásokat az angol kormány nevében, először is biztosítva a II. világháborúban szükséges kölcsönöket, azután pedig a „Bretton Woods Megegyezés” egyik létrehozója volt; ez a nemzetközi valutakapcsolatok új rendszerét nyitotta meg a háború után. Egy washingtoni útvjáról visszatérve köréje gyűltek az újságírók, s azt kérdezték, vajon eladták-e Angliát, nem lesz-e hamarosan újabb amerikai állam belőle. „Nincs olyan szerencsénk” hangzott Keynes tömör válasza.

Hogy a keynesi gyógymód működik-e vagy sem, és hogy a kormányzati beavatkozások milyen következménnyel járnak a piacgazdaságban, ezek a mai közgazdaságtant foglalkoztató fő kérdések, és ezekkel később még hosszabban foglalkozunk majd. De már most is láthatjuk Keynes munkásságának jelentőségét: az egész koncepcióját megváltoztatta annak a gazdasági rendszernek, amelyben élünk. Adam Smithnek a piacgazdaságról alkotott nézetei a laissez-

faire filozófiájához vezettek, olyan jelleget tulajdonítván a rendszernek, amellyel saját, természetes növekedésre való hajlandóságát és belső rendjét fenntarthatja. Marx ettől nagyon eltérő nézetet hangoztatott, amelyben bizonytalanság és válság lappangott az egyes szakaszokban, de persze Marx nem volt érdekelt a kapitalizmus fenntartására irányuló gazdaságpolitikában. Keynes olyan filozófiát vázolt föl, amely Marxtól éppolyan távol esett, mind Smith-től. Mert ha Keynesnek igaza volt, akkor a laissez-faire a kapitalizmus számára nem volt a megfelelő irányvonal, legalább is nem az a válságban lévő kapitalizmus számára. És ha Keynesnek gyógymódját illetően igaza volt, Marx borongós előrejelzései szintén pontatlanok voltak, vagy legalább is pontatlannak nevezhetőek.

De igaza volt-e Keynesnek? Igaza volt-e Smithnek? Igaza volt-e Marxnak? A ma közgazdaságtanának nagyon nagy mértékben e kérdések alkotják a tárgyát. Ezért érezzük úgy, hogy még ha elméleteik történelmünk részét alkotják is, a „világnagyságú filozófusok” kortársaink is. Egy fiatal író egyszer türelmetlenül jegyezte meg T.S. Eliotnak, hogy mennyire céltalan a múltbéli gondolkodókat tanulmányozni, mivel hogy mi annyival többet tudunk náluk. „Igen” válaszolta Eliot, „őket tudjuk, együtt.”